

A KÖNYVILLUSZTRÁCIÓ
dr. Szentkúty Pál

Az *illustratio* szó elsősorban világsítást, megvilágítást, magyarázatot, megmagyarázást jelent. Csak második jelentése: ékesítés, díszítés, fölcifrázás. A kép szerepe, különösen európai történelme korai szakában – a szemlélő felé – rendszerint fölvilágosító, magyarázó. így kezdetben – s egyszerűbb lelkek számára ma is – a kép valamely tárgy, időben vagy térben távoli esemény, netán valami elvont dolog (gondolat, eszme) jobb megértése, élénkebb elképzelése céljait szolgálja. Sőt írástudatlanság esetében nem is az élénkebb elképzelést, hanem magát az elképzelést egyáltalán. Nagy Szent Gergely pápa ezt így fejezte ki: „*pictura est laicorum scriptura*”. S a kiteljesedő középkor kalandos életű francia költője, François Villon, édesanyja számára írt „Imádság Máriához” című versében így:

Szegény öreg asszony vagyok.
Semmit se tudok.
Egy betűt sem olvastam soha.
A templomban, melybe járok.
Látom a mennyországot,
Szép tisztára lefestve.
Benne hárfák és harsonák.
S a poklot, melyben a
Kárhozottak főnek.
Egyiktől borzadok, a másik
Örömmel és kéjjel tölt el.

Később, történelmi fejlődése magasabb fokán, finomultabb alakjában, a kultúrának nagy műfajformáló (szekularizáló), elkülönítő (differenciáló)

folyamata következtében lassan elszakad a kép a tanító, oktató, emlékezetserkentő, képzelet-mozdító célzatoktól s lesz a tiszta „műélvezés” magában álló, gyakorlati rendeltetésektől független, öntörvényű objektuma. Az emberi alkotó-ösztön kifejeződésének új alakja. Közben értelme is természet-szerűen mindinkább a szó második szótári jelentése: az ékesítés, a díszítés irányába tolódik el. S bár mindvégig, minden alakjában megtartja másodlagos, kísérő jellegét s inspirációját mindig is abból a tárgyból meríti, melyhez elszegődött, mint a maga nyelvét beszélő művészet, mégis nagyfokú önállóságra tesz szert s kapcsolata így a kötetlen, szabad művészetekkel örökös és elvitathatatlan. A művészet fejlődésének általános történetéből ki nem szakítható. Annak ellenére, hogy „alkalmazott” művészet, „cél”-művészet, mindazonáltal része marad a nagy, az egyetemes, az örök Művészetnek. Vissza-visszajár az ősforráshoz, melyből fakadt. (Vagy inkább talán a Művészet látogat el, hódító útján, egyre újabb területekre, hogy birtokbavegye őket? S így a zsenge Újvilágot, a könyvet is, mingy árt fölfedezése percében?)

Az alkotó felől tekintve a kép s az említett oktató, magyarázó célon túl az illusztráció is, szorosan vett ismeretközlés, a hiteles valóságábrázolás eseteit kivéve, mindig nagymértékben *önkifejeződés*, a képzelet jelenítő erejének próbája, az alkotó ember teremtő kedvének kiáradása.

„A képek arra valók, hogy a tudatlanoknak, kik járatlanok az írásban, megmutassák mit higgyenek”, – mondja Gerson, a XV. század nagy francia vallástudósa. S valóban: a tömegek mindennapi hitében egy látható kép jelentősége jóval több az ábrázoltak igazságának akármiféle intellektuális bizonyítékánál. Az Egyház korán fölismerte a kép nagy hitbéli nevelőértékét. Szüntelen pártfogásával és gondozásával századokon keresztül a vallásos művészetnek valóságos csodáit hívta életre. Kezdetben ez a képes Igehirdetés, párhuzamosan az élőszóval s annak mintegy illusztrációjaként,

mint köznevelés, mindenkire kiterjedőn a templom- és kolostorfalról történik.

A társadalom magasabb rétegeiben támad föl először a személyes szükséglet: ily képek saját tulajdonul megszerzésének vágya. E szükséglet nyomán készülnek, kezdetben nyilván rendelésre, az első, művészi kivitelű szentképek és képekkel, miniatúrákkal díszített imádságos, ájtatos könyvek, – livre d'heure-ök – a zárkózott életmódú kiváltságosak, az arisztokrácia kizárólagos, otthoni használatára. Így válik le a kép a templom- és kolostorfalról, hogy megkezdje önálló életét. Ily képeket és eredeti miniatúrákat tartalmazó könyveket, e tárgyak rendkívüli drágasága miatt természetesen csak *keveseknek* adatott szerezniök.

Pedig alkalmasint a középkor hittel telített közemberében is ott lappanghatott a vágy, hogy az Üdvözítő, a Szent Család vagy a kedvelt csodatévő szent képét, a jámbor ábrázolásokat és jelképeket, melyeknek valóságértéke szinte teljes volt a hívő számára s védő, óvó szerepét, résztevését a család bizalmas, benső életében olyannyira áhította minden jótétlélek, – a templomon kívül is állandó, személyes tulajdonul bírja. „A szentek, jólismert alakjukban kellemes biztonságérzést adtak, miként a rendőr az ismeretlen nagyvárosban.” így jellemzi a középkor emberének meghitt viszonyát, a fölötte elterülő Tülvilág hatalmasaival, a nagy hollandus történetíró, Huizinga.

A képes ábrázolásnak, a művészetnek ez a nagy *demokratizálódása* azonban csak a sokszorosító, reprodukáló technikák, a fa- és rézmetszés föltalálása révén válhatott valóra. Nem véletlen, hogy e téren a képnymás megelőzi a betűnyomatást. A fa- és a rézmetszés művelői is természetesen legelőbb is a nagymesterek. Ez a művészség is csak lassacsán, a szükséglet, a „kereslet” nöttével száll le a „ponyvára”. Az igazi teremőszellemek eredeti alkotásai szokszorosan mintául, előképül szolgálnak a népies fa- és rézmetszőknek, a képíróknak, a Briefmalereknek, durvább változataik darabosabban, egyszerűbben előadott másolataik számára. Ezek a Briefmalerek

és Druckerek a XV. század végén, különösen nagyobb városokban már oly számosan voltak, hogy érdekeik védelmére céhekbe kellett tömörülniük. Az egyháziak ez időben a nép egyetlen nevelői, szívesen türik ennek a vallás céljait szolgáló műiparnak fölvirágzását. Sőt tőlük telhetően elő is mozdítják azt. A „Briefkapelle” elnevezés azt mutatja, hogy ilyen breve-ket, Briefeket (képeket, röplapokat, képes cédulácskákat) templomokban is árusítottak. E képecské divata a XV. század végén már nagyon általános. Mi sem természetesebb hát, hogy e templomfalról lehullt s aprópénzre váltódott képek lassankint hozzásegődnek a fiatal nyomtatott könyvhöz is. Sem a vallás, sem a megeléző tudomány nem mondhatott le a könyv roppant demokráciájáról s a szemléltetés, a hiteles, az ismeretközlés értelemmozdító, érzelemkeltő, kitünő, bevált eszközéről, a képről.

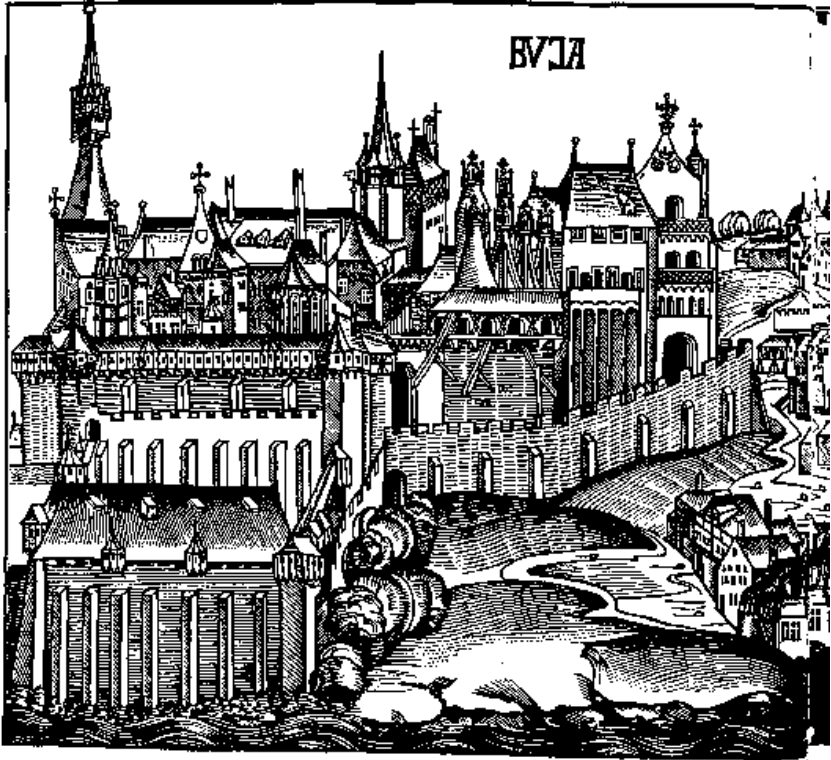
Kifejezés-művészet és ábrázoló-művészet. Az ember művészi megnyilatkozásának ez a két alapformája határozza meg egész történelme folyamán, mindvégig a könyvbeli képközlés, az illusztráció lényegét is. Az illusztráció egyik ága, az ábrázoló-művészet, a természet hatalmas, sokrétű valóságairól értesít; hiteles alakban ismeretet közöl a meglévőről. A másik: a kifejezés-művészet, a képzelet még hatalmasabb világából hord híreket. S a képzelet e szabad játékának – a mi esetünkben – egyetlen támasztéka egy másik képzelet: az íróé vagy a költőé. E képzeletek egyike csak a másikában s egyik sem a valóságban gyökerezik. Valóságfölötti jelenség mindkettő. A határvonalak, az illusztráló-művészet e két területe, a kifejezés es az ábrázolás között a történelmi valóságban természetesen nem mindig ilyen élesek és kifejezettek. Ilyen szigorú megkülönböztetéseket csak az elmélet ismer.

Némely illusztráció – különösen a könyv történetének kezdő szakában - megelégszik a hitelesség látszatával. Az *ábrázolás* nemritkán szemiatikussá válik s így menten átlendül a hitelesség síkjáról a képzelet síkjára. A konkrét esemény (s így annak ábrázolása is) *egyetlen* s mihelyt megszű-

nik egyetlen lenni, azonnal *általánossá válik*. Thúróczy krónikájának illusztrátora (méginkább talán nyomdásza) például valahányszor valamely ütközetről van szó a krónikában, mindig egy-ugyanazt a csataképet biggyeszti oda illusztrációképp. Az ábrázolás így nem ennek vagy annak a csatának képe többé, hanem a csata általában, képben kifejezve. Illusztráció *minden* csatához. A csata, mint olyan. Nem a hitelességről van immár többé szó, hanem a képzelet szerény alátámasztásáról és hát – illusztrációról: az események száraz leírásának látványossá tételéről, *fényesítéséről*, földíszítéséről. (Ne feledjük: könyvvel van dolgunk; szellemi tartalmaknak *anyagon* keresztülszűrődésével! S miként szűrődjek ez a tartalom csupán képzeletaltató, monoton betűn át, mikor hiszen hatása a *látványosság nagyobb evidenciája* útján, egyazon síkon könnyűszerrel élénkíthető?) A könyvillusztráció történetében – s különösen a XVI. század krónika- és relációirodalmában – sűrűn találkozunk ilyen vándorképekkel, melyek hol itt, hol ott tűnnek fel. (Bonfini Chronica Hungarorum 1581. évi német kiadásának fametszetei nagyrészen Liviusból, Scanderbég történetéből és más Feuerabendnél nyomtatott régebbi munkákból vannak átvéve. S miért is ne? Ami jó volt ott, miért ne lenne itt is époly jó? Jóst Amman és Tobias Stimmer kitűnő fametszők voltak!) Ezek nem ennek vagy annak az eseménynek egyszeri, hiteles ábrázolásai, hanem ilyeszerű események ábrázolásai általában,” ábrázolás-szkémák, ábrák. Nem annyira a hitelesség a fontos itt, hanem maga a díszítés ténye. A díszítés örömeiben a korai idők nyomdásza nem igen méricskéli, milyen kép „vág” hajszálpontosan könyve eseményeihez. Ha a krónikás, vagy valamely hadi eseményről szóló reláció szerzője a csata leírásába kezd, – hamar elő valami (bármilyen) csatát ábrázoló, kézügybe eső fametszettel! A főcél mindenképpen az: hogy a kép tipográfiai-esztétikai szempontból jól összeüljék, hibátlanul egybeépíthető legyen a nyomtatott szöveggel. S ebben aztán igazán utolérhetetlenek voltak az ősnymdászok s a korai XVI. század nyomtatómesterei. ízlésük tévedhetetlen volt. S így valóban csak a gyönyörködésre képtelen, szörszál-

hasogató képfilológia akadhat fõn az egyazon képek különbözõ eseményekre alkalmazott többrendbeli szereplésén.

E kétlaki képek mellett, melyek igazán nem jeleskednek műfajtisztaságuk-

Buda látképe a Schedel krónikából

kai s melyek előtt kétségeskedem áll meg a műkritika, egyugyanabban a könyvben találunk hiteles valóságbrázolásokat, pl. városlátképeket (mindig köve persze a kor művészi szemlélet- és kifejezőmódjához, stílusához), de

Anton Koberger Nürnberg 1493

merőben képzeletbeli illusztrációkat is (Úristen, angyalok, világteremtése, haláltánc, stb.), bizonyágául annak, hogy a képzelet és valóság elemei, e kor naiv fölfogásához híven, a legnagyobb természetességgel keverednek egymással.

A reformáció és a tudományok újjászületésének százada e tekintetben már sokkal élesebben különböztet. A XVI. század megteremti az igazi tudóskönyvet, a maga tisztára tudományos képnyelvével együtt. Itt-ott már a XV. században is föl-föltűnedezik a szakkönyvnek ez a különleges fajtája, a tudóskönyv. (Avicenna: Canon de medicina, 1479, Ketham: Fasciculus medicináé, 1495, Bartholomaeus Anglicus: Le propositaire des choses, 1500, stb.) E korai tudományos szakkönyvekre, csakúgy mint minden könyvritkaságra, éppen nagy ritkaságértékük miatt, különösképp rávetette magát a szemfüles bibliofília. A XVI. századra azonban ezek mennyisége valóságos áradattá válik. Hatalmas illusztrált utazási művek, atlaszok, herbáriumok, numizmatikák, orvostudományi munkák, stb. keletkeznek ekkor az *ábrázoló*-művészet remekeiként. A *kifejezés*-művészet a maga érzelmi életével megmarad a képzelet kötetlen birodalmában. Díszítő kedvvel birtokába veszi a költészet s a távolmúlt legendás ködbe vesző végtelen világát: a Bibliát, a klasszikusokat, az örökéletű széphistóriás témákat, stb. Ekkor jelenik meg a könyv lapjai között, mint új díszítő eljárás, a rézmetszet is a maga új, a betűtől kissé idegen formanyelvével és tágabb kifejezési lehetőségeivel.

A XVII. század a könyvnyomtatás és vele együtt a könyvillusztráció súlyyedésének kora. Egy-két nagy nyomdászház őrzi csupán a nemes hagyományokat. S bár a könyv rézmetszetekkel ékítésének divata általánosságá válik, igazi illusztrátor még a legnagyobbak között is alig akad. Ezidőben is készülnek ugyan óriási méretű rézmetszetes könyvek, hatalmas képsorozatok, utazási művek, képtárak rézmetszetű másolatai, kiváló emberek arc-képgalériái, ókori maradványok ábrázolásai, de igazi illusztrációk alig, – ábrák ezek csak, másolatok, képes híradások. Még az olyan nagy mesterek

Haláltáncjelenet a Schedel-krónikából, 1493-ból

is, mint Rubens, Van Dyck, csak laza kapcsolatba tudnak kerülni a könyvvel. Azt a különleges képnylvet, szövegnek és képnek azt a tökéletes egybeolvadását és szerves összehangolódását, amit ma az egyedül igazi illusztrációnak érzünk, csak a következő, a XVIII. század Franciaországa teremti meg.

Művészi szempontból a legszerencsésebb korok egyike volt ez. A művészi képzelet a leghalkabb érintéstől is azonnal buján elárad. És megéri minden. Ez a kor nem ismert élményválságot, miként a mienk. A képzőművészi

élmény természete maga is olyan volt már, hogy az irodalomban megtalálhatta megfelelőjét. A valóságtól elforduló korok – s a XVIII. század az *volt* – levegője rendkívül kedvez a művészeteknek. Ilyen koroknak van a leghatározottabb stílusuk. A művészi érintést áhítozásnak valóságos kalandozása indult meg ezért a világirodalomban, megképesítésre, illusztrációra alkalmas témák után. Az ókor klasszikusain, Homeroson, Vergiliuson, Horatiuson s különösen Ovidius Metamorphosis-án kezdve, melynek legalább tizenötféle illusztrált kiadása készült a XVIII. században csak magában Franciaországban, – Boccaccion, Tasson, Arioston, Rabelais-n, Molière-en, Racine-on, Corneille-en, Lafontaine-en keresztül, egészen a kortársakig, Rousseau-ig és Voltaire-ig, csakúgy ontja a világirodalom a megfelelő képbe kívánczó élmények tömegét. A különböző nyomdai és rézbemetszett díszítő elemek, fleuronok, vignetták, culs de lampe-ok alkalmazása biztosította a megfelelő átmenetet a szellem e két különböző területe, az irodalom és a képzőművészet között. így születik meg szöveg és kép tökéletes egybehangolásából a művészi könyv utolérhetetlen remeke: a XVIII. század francia illusztrált könyve.

A kép, mely eddig esetleges, mellékes, kísérő, netán csak magyarázó, érthetővé tevő, megvilágosító volt, most válik tudatossá, önértékűvé, egyenrangú társává a gondos nyomdai munkával is megtisztelt költői műnek. A szellem más eszközével ugyanazzá a művészi kifejezéssé. A művészi képzelet szabad játékvá, őseredeti művészi alkotó tevékenységgé: illusztrációvá. A XVIII. századi francia illusztrált könyvben művész és iparos, alkotó és műves, rajzoló, rézbevéső, betűtervező, nyomdász és könyvkötő harmonikus együttműködéséből megszületik a legmagasabbrendű tudatos könyvművészet.

E nagy szellemi egységet alkotó s szüntelen kölcsönhatásban élő Tér szélein: Angliában és Olaszországban, hol nem fékezte már biztos művészi ösztön a díszítő kedv eláradását, nemegyszer olyan túlzásba, ízléstelenségbe téved ez a kedv, hogy maga a szöveg is, értelemszegegetten, merő

J. B. Ouàry Lafontaine-illusztrációja 1755-ből.

díszítménnyé válik; már nem is elolvastatására pályázik, csak a benne való gyönyörködésre. J. Pine Londonban teljesen rézbe vési Horatius minden munkáját s ugyanezt teszi Velencében Marco Pitteri Vergilius három kötetét megtöltő műveivel.

A századvég nagy nyomdászai, a pármái Bodoni és a párizsi Didót, tán éppen az ilyen túlzások visszahatásaképp fosztják meg könyvkiadásaikat minden „idegen” ékességtől, „nemodavaló” díszítménytől, az illusztrációtól s állítják vissza újra a betű szépségét s a nyomtatás kristályos tisztaságát.

A forradalmak lázán átesett, elszegényedett Európa a művészi ízlés rövid kihülése és megmerevedése: „klasszicizálódása”, az Empire után, a harmincas évek romantikus mozgalmában ocsúdik megint magára. Új stílus keletkezik ekkor, irodalomban, képen, könyvben, illusztrációban és könyvkötésben. Szegényebb kor, szegényebb „polgári” stílusa. A könyvdíszítésben átveszi birodalmát a Bewick újítása óta minden kifejezés-modulációra képes fametszés. A „livre à vignettes”, az apródad képekkel teleszórt szövegű könyv divata sok kitűnő fametsző könyvillusztrátor nevét rögzítette meg emlékezetünkben: Gigoux, a Johannot-k, Monnier, Gavarni, Bertall neveit s legélesebben a legnagyobbát: Gustav Doré-ét, a Don Quixote, a Contes drolatiques és a Gargantua határtalan termékenységű, zseniális illusztrátorát.

A XVIII. század végén föltalált *litográfia* inkább a politikai szatírának és a karikatúrának, semmint a könyvillusztrációnak volt a képnyelve. A litografáló művészet legnagyobbja, Honoré Daumier is leginkább énemben jeleskedett. Physiologie-sorozata is az akkor nagy irodalmi divatnak örvendő „életképek” műfajához tartozik; szorosan véve tehát az sem illusztráció. Delacroix tizenhét csodálatos könyomatú rajza Goethe Faustjához a legkiemelkedőbb igazi illusztrációja a XIX. század francia könyvművészetének. Chasseriau tizenöt hatalmas rézkarca Shakespeare Othellójához művészet, még hozzá igen nagy művészet, de – könyv nélkül. A shakespeare-i

szöveg híján ezek a képek bizony csak képek, önálló képek s nem illusztrációk; nem az égbe törő emberi szellem kéttornyú templomai. Korunkban a könyvnek és a művészi képnek szétválása csaknem megteljesedett. A régi, nemes technikák, melyeknek a könyv szövegével való szellemi egybeforrásából annyi új szépség született, végképp elhanyagolni látszanak. A fa- és rézmetszet szerepét átvette az ízetlen, jellegtelen, szellemtelen gép-kép: a klisé s a fa- és rézmetszését a fotográfia. Az a magasrendű, bonyolult és kifinomult szellemi öröm, a Szépség öröme, amit az igazi illusztráció, a maga más, de a költői tartalommal egyértékű, vizuális művészi kifejezés-eszközeivel hajdan a szemlélőben keltett, már-már csak a régi könyvek kedvelőjének osztályrésze. Idegbajos műfajkorcsok, mint a „kép-regény”, még *Masereel*-hez vagy *Lynd Ward*-hoz hasonló nagy tehetségek ápolásában is csak ideig-óráig élhetnek; furcsálkodásnál, különködésnél alig egyebek; elorozzák a mondanivalót az irodalom elől. A kor közembere kénytelen beérni a képtelen könyvvel, annak is a silányával. Az illusztráció igényének, a képvágynak, a vizuális művészi örömmek kiélésére, a mai ember számára ott van maga a monstrosus, megelevenedett, még mozgásra is képes illusztráció: a mozi, mely az irodalom és eszmei párja, az illusztráció magasabb – mert szellemi – valósága helyett képnyelven, az átköztelen, sivár valóság gépnyelvén, fotografikus úton – újabban már csalódásig hű akusztikai hatásokkal is kiegészítve – a nyers, a törzsökös valóságot, a csak valóságot közli, az amúgy is képzeletszegény, modern halandóval; mindezt hellyel-közzel, mintegy fordított illusztrációkép, netán némi *szöveggel* is – illusztrálva. E gépi képözön láttán a Szépség régi, igazi emberi teremtő-ösztönből nőtt, nagy műfajainak s így az illusztrációnak is húséges rajongója önkéntelenül fölsóhajt: óh, vajha kevesebb lenne a kép és több a – képzelet!